

Hoofdrede prof.dr. Wim van de Donk
Opening Academisch Jaar 2009/2010
Dinsdag 8 september 2009
Protestantse Theologische Universiteit

Religie en Onderwijs: Over verhoudingen en verbindingen in het publieke domein

Wim van de Donk¹

Toespraak bij gelegenheid van de opening van het academisch jaar aan de Protestantse Theologische Universiteit in Kampen, 8 september 2009

Geachte toehoorders,

Mij valt dit jaar de bijzondere eer te beurt, op maar liefst twee plaatsen te mogen spreken bij gelegenheid van de opening van het *academisch* jaar. Dat is altijd weer een *bijzonder* moment: nieuwe studenten treden toe tot de universiteit, die ik met Kardinaal John Henri Newman (zoals U wellicht weet een fervent voorvechter van een belangrijke plaats van de Theologische wetenschappen binnen de Universiteit, op 2 mei volgend jaar zal hij Zalig worden verklaard) toch wil blijven zien als een bijzondere gemeenschap. Een gemeenschap van geleerden en van jonge mensen die dat willen worden. Voor wat mij betreft ook die jonge mensen die deze geleerdheid na hun afstuderen vooral of zelfs volledig buiten de wereld van het academisch onderzoek in enge zin vruchtbaar willen maken voor mens en samenleving.

Het is altijd ook een *mooi* moment, zo'n opening, om bij de missie en de betekenis van onze wetenschappelijke onderzoeken en onderwijzen stil te mogen staan. Meestal is er ook mooie muziek, en wordt er met een extra oog voor wat rituelen en ceremonieel vertoon iets moois van gemaakt. Ik mag dus hopen dat uit het onderzoek dat de minister van Onderwijs en Wetenschappen bij zijn openingsrede in Enschede aankondigde naar de mogelijkheid en de wenselijkheid van een verregaande integratie van hogescholen en universiteiten zal blijken dat althans deze oude en mooie traditie van een openingsbijeenkomst een meerwaarde heeft en dus mag blijven bestaan. Wie weet is het een van de conclusies die al klaarliggen.

Uw jaarverslag bestuderend zag ik overigens dat uw universiteit bepaald voorop lijkt te lopen in het realiseren van de beleidsrichting die de minister graag als uitkomst van het door hem geïnitieerde onderzoek lijkt te zien: een hechtere samenwerking, zoniet een volledige integratie, binnen het nu nog gescheiden stelsel van hoger beroeps- en academisch onderwijs. Enfin, we zullen zien wat er van komen gaat. Mij lijkt het goed om een verdere differentiatie in niveaus na te streven. Feitelijk is die differentiatie natuurlijk al lang aan de gang, gelet op het aantal ereklassen en *university colleges*. Daarbij is er

¹ Prof. dr. Wim van de Donk is als hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde verbonden aan Tilburgse School voor Politiek en Bestuur van de Universiteit van Tilburg en voorzitter van de WRR. Hij spreekt deze rede uit op persoonlijke titel.

gelukkig ook weer meer aandacht voor de humaniora en het belang van een brede vorming.

De universiteit is als onderwijsinstelling natuurlijk in essentie op academische vorming gericht. Kennis en inzicht worden er met hoofdletters geschreven. Daarom moet er telkens worden gewaakt tegen een te dominante rol van specialisatie. Wetenschap ontwikkelt zich in vakken, maar het weten moet niet in vakken worden opgesloten.

Wie de wetenschapsgeschiedenis kent weet dat belangrijke doorbraken vooral daar ontstaan, waar ongebruikelijke verbindingen en spannende samenwerking tussen disciplines mogelijk blijven. Creativiteit gedijt bij variëteit en dialoog, innovaties vragen om een cultuur waarbij verschil en eigenwijsheid worden gekoesterd. In dat verband is de grote nadruk op vaak in kwantitatieve maatstaven geformuleerde outputsturing niet altijd een zegen. Voordat je het weet leidt dat tot een academische pendant van wat in het bankwezen zo misging: een op academische ego's gerichte bonuscultuur en een verwaarlozing van de onderwijsopdracht en een zich afkeren van de eigen academische gemeenschap.

Het is dus winst dat minister Plasterk met zijn voorstellen het onderwijs weer eens wat meer op de agenda zet. Het zal nog wel de nodige discussies vergen om zo'n stelselwijziging te realiseren. Het woord 'stelselwijziging' roept beelden op van heel veel papier, vervelende vergaderingen, bemoeizuchtige bestuurders en nauwelijks doordachte overheidsinterventies. Ze worden nog door maar weinigen gezien als een garantie voor kwaliteitsverbetering.

Toch wil ik de minister op dit punt bijvallen: in onze sterk veranderende samenleving is het onvermijdelijk om zo af en toe onze bestaande stelsels eens tegen het licht te houden. Voordat je het weet worden stelsels immers stolsels, die een verdere ontwikkeling en groei van onze samenleving meer hinderen dan helpen. Juist wetenschappelijk onderzoek en onderwijs verdient daarom steun: het draagt in belangrijke mate bij aan innovatie en stimuleert een voortdurende en kritische gedachtewisseling.

Dat is goed voor een samenleving, en, geachte toehoorders, dat is ook goed voor religies. Daarom hoort theologie ook op de universiteit thuis, zou ik willen beklemtonen, alhoewel ik vandaag natuurlijk ook wel wil zeggen dat de theologie mij zo dierbaar is dat er ook best een hele universiteit aan mag worden gewijd.

Op een ander moment zal ik aan die door Plasterk weer nieuw leven ingeblazen discussie over de toekomst van het wetenschappelijke en hoger onderwijs graag nog eens een bijdrage leveren. Voor vanmiddag echter zou ik me de vrijheid willen veroorloven wat gedachten te formuleren over de wereld van het lager en middelbare onderwijs, en meer in het bijzonder over de rol van religie daarin. Juist op een plek waarin wordt gestudeerd op de rol en betekenis van religie in onze samenleving lijkt me dat wel aan de orde. En juist in een tijd waarin er zoveel discussie is over de plaats en rol van religie in het publieke domein lijkt me dat belangrijk, en zeker ook in het onderwijs; de plaats bij uitstek waarin die verhouding gestalte krijgt. Ik zal betogen dat het in het licht van de meer algemene discussie over de verhouding tussen religie en publiek domein noodzakelijk is ons huidige stelsel van openbaar en bijzonder onderwijs eens kritisch tegen het licht te houden.

Laat ik beginnen met een tekst van Abraham Kuyper, die ik vorige week aan de Vrije Universiteit aan het einde van mijn daar gehouden openingsrede citeerde. Het is afkomstig uit zijn beroemde inwijdingsrede aan die Universiteit, op 20 oktober 1880. Hij begon die rede met het volgende citaat:

"Ik bidde U, mij in onbekrompene mate (...) het stilzwijgend profijt te gunnen van een welwillend oor en een inschikkelijk oordeel. Een bede, waarvan U zelve de ernst toe zal spreken, indien Ge overweegt, hoe mij niet het houden van eene inaugurele ambtsrede

wacht, noch ook het uitspreken van een rectorale verhandeling, maar hoe ik, met afscheiding van die stiller schuilhoeken der wetenschappelijke onderzoeking, door den aard mijner taak word heen gedrongen naar dat glibberig terrein van het publieke leven, waar netels aan alle heggen branden en doornen U wonden bij elken tred.”²

Nu ik zelf op het punt sta om de overstap te maken van de wereld van wetenschap en onderzoek naar de wereld van het openbaar bestuur voorwaar een citaat dat te denken geeft.

Brandende netels en doornen die verwonden bij elke tred: behoedzaamheid is geboden dus. Maar voordat je het weet leidt voorzichtigheid tot verlamming en tot de gemakkelijke keuze vooral binnen gebaande paden te blijven. Dat is een veilige keuze, die de mogelijkheid geeft om lastige gevechten met bestaande belangen en bolwerken te vermijden, en is dus de weg van de minste weerstand. Geen wrijving, geen conflicten, geen strijd. Het evangelie inspireert tot een andere houding en zeker in uw protestantse traditie weet u hoe groot het belang is van een voortdurende, open en kritische reflectie op bestaande verhoudingen en instituties.

Ook Kuyper was iemand die het belang van kritische analyse en nieuwe wegen zag. En het was ook iemand die bereid was om zijn standpunten te herzien, zelfs wanneer dat betekende dat eerder nog gekoesterde posities ter discussie moesten worden gesteld. Zo maakte hij bijvoorbeeld een opmerkelijke ontwikkeling door als het gaat om de rol van de staat. In zijn inwijdingsrede hield hij die op een grote afstand. In 1918 erkende hij voluit dat die positie onhoudbaar geworden was in het licht van de noodzakelijk geworden zorg voor het algemeen welzijn en het belang van de samenleving als geheel.

Het *bonum commune* dus, zou ik zeggen, zelf staande in de traditie van het katholieke sociale denken dat zich op dit punt overigens steeds meer productief met het sociaal-christelijke denken van Kuyper en anderen is gaan verhouden. Ik mag u in dit verband wellicht wel wijzen op de mooie Encycliek die Benedictus XVI recentelijk publiceerde: *Caritas in Veritate*. Een monument van een tekst. Maar nu eerst maar even terug naar Kuyper.

Kuyper naderde dat katholieke sociale denken meer en meer toen hij inzag dat we er met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring niet zouden komen. Hij zag –zeker ook op grond van zijn eigen bestuurlijke ervaringen- allengs steeds meer in dat de in zijn dagen opkomende indringende sociale kwesties van de zich toen in hoog tempo ontwikkelende industriële economie om een koersverandering vroegen.

Het was in de context van die complexer wordende industriële samenleving noodzakelijk om meer expliciet het daardoor bedreigde algemeen welzijn van de samenleving als geheel te agenderen. Het belang van soevereiniteit moest toen opnieuw worden afgewogen tegen het belang van solidariteit, en dat is in onze dagen niet wezenlijk anders. Een samenleving die uitsluitend zou worden ingericht naar het beginsel van soevereiniteit *in* en *van* de eigen kring liep immers een grote kans te onttaarden in een samenleving waarin men slechts solidair was *met* en *binnen* de eigen kring. De samenleving zou een gebouw worden dat meer aan een kille flat dan aan een warm huis doet denken: iedere groep met een eigen ruimte, zorgvuldig door schotten en muren gescheiden. Een architectuur die nog in weinig aan een samenleving zou doen denken.

Natuurlijk beklemtoonde Kuyper evenzeer het belang van diversiteit en een zekere autonomie, een belang dat ook vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt onderschreven. Maar onaanvaardbare bedreigingen van de menselijke waardigheid en

² A. Kuyper (1880). Soevereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit. Amsterdam: J.H. Kruyt, pp. 5-6.

het algemeen welzijn vroegen om een meer expliciete en ruimhartige oriëntatie op de belangen van de samenleving als geheel. Sterker nog: die bedreigingen werden eerst zichtbaar als gevolg van het hanteren van een meer omvattende oriëntatie. Wie een samenleving slechts als een verzameling individuen ziet, perkt zijn waarnemingsvermogen op een onverantwoorde wijze in. Zoiets kan ook met betrekking tot religie gebeuren: wie een godsdienstige levensovertuiging uitsluitend als een privé-relatie tussen God en een individuele mens ziet, mist al snel de kans om de sociale dimensies van religie te onderkennen.

We leven nu in een tijd die wederom zijn eigen zorgen kent. Misschien denkt U deze dagen dan vooral aan de zogenaamde financiële crisis. Die leidt tot een terugslag in onze materiële welvaart die echter verbleekt bij de toename in die welvaart die we de afgelopen decennia hebben gerealiseerd. Ten koste van zowel ecologische als sociale waarden, als u het mij vraagt. Ik zie de crisis daarom meer als een morele en culturele crisis: in *die* dimensies liggen de diepere verklaringen voor wat ons dezer dagen overkomt. Wie winsten en marktwerking als doel in zichzelf verklaart ziet in mijn ogen wezenlijk over het hoofd dat een economie de mensen moet dienen, in plaats van andersom. Wie denkt dat mensen alleen maar rijk zijn als ze veel geld hebben en dat alleen geld gelukkig maakt miskent dat de mens zijn geluk alleen maar in relatie met anderen, waarin voor mij de relatie tot God beslissend aanwezig is, kan realiseren. *Ubi Caritas et Amor, Deus ibi est!*

Sommige waarnemers hebben al expliciet gewezen op het feit dat de diepe wortels van de crisis zijn gelegen in een steeds meer afwezige morele en sociale vorming. Curricula die geen expliciete ruimte bieden aan ethische en sociale vorming zijn broedplaatsen van burgers, werknemers en ondernemers die het amper kwalijk meer kan worden genomen dat ze slechts kunnen denken in termen van individuele bonussen in plaats van in termen van het *bonum commune*. Ze weten niet beter. Ze leerden niet anders.

Juist nu we aan de vooravond staan van een ontwikkeling van onze economie in een richting waarin onderling vertrouwen en het vermogen adequaat te kunnen communiceren met mensen (die in veel meer aspecten steeds meer van elkaar verschillen) steeds belangrijker worden, is het in mijn ogen wezenlijk en meer dan ooit van belang om in ons onderwijsstelsel de grondslag te leggen voor een samenleving die in dat vertrouwen en vermogen voldoende voorziet.

Een dergelijk vertrouwen en vermogen begint volgens mij met een adequate kennis van en een systematische confrontatie met die verschillen. En kennis van die verschillen begint volgens mij met een adequate kennis van alle religieuze en levensbeschouwelijke tradities.

En mede dankzij Kuyper houden wij die tradities levend in een zodanige inrichting van het onderwijsbestel dat ze zich vooral los van elkaar ontwikkelen doordat ze zich in tamelijk gescheiden circuits ieder op een eigen en zelfstandige manier, los van de anderen, kunnen ontwikkelen.

In het bijzonder daar waar het gaat om de inrichting van het stelsel van lager- en voortgezet onderwijs kunnen we echter belangrijke vragen stellen over de mate waarin dat stelsel nog voldoet. Voldoet het bestel nog aan de initiële doelstellingen, verschillende religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen in staat te stellen hun eigen onderwijs te organiseren? En, belangrijker nog: is die doelstelling op zich eigenlijk nog wel adequaat in de samenleving waarin wij intussen leven?

Voor Kuyper, maar niet alleen voor hem, was een verzuild bouwwerk verre te prefereren boven een stelsel van publieke scholen, vooral omdat die vaak onder het mom van neutraliteit feitelijk het mensbeeld van de liberale verlichting als grondslag droegen. Tegen een dergelijke bouwstijl richtte hij de felste pijlen van zijn architectonische kritiek.

Natuurlijk was de aandacht voor religie op openbare en publieke scholen een denkbare optie en ook in katholieke kring waren er tegenstanders van bijzonder onderwijs. Dat zou de kansen op integratie van katholieken in de Nederlandse samenleving maar beperken.

Kuyper moest daar niets van hebben. Waarschijnlijk vooral omdat hij vermoedde dat dat al snel zou leiden tot antigodsdienstig of antiklerikaal staatsonderwijs naar Frans model dat hij nu juist al even alert als antithetisch aan het bestrijden was. Gewaarschuwd door de Franse wetgeving uit 1905 die elke vorm van religie naar het private domein wilde uitbannen, zag hij ook niets in een school die was geordend volgens het model van een 'Centraal Station waarin alle lijnen samenkomen'. Ik citeer: 'Dat dus genoemd monsteren van alle stelsels voedt slechts oppervlakkigheid, verwoest het denken, bederft het karakter en maakt de hersenen voor degelijker arbeid ongeschikt. (...) Geloof mij, niet door stoep op stoep af in de gangen van alle huizen te neuzen, maar door een enkel hecht gebouwde pand tot in den nok te begluren, wint uw bouwkennis soliditeit'.³ Uit datzelfde gedachtegoed ontsprong de gedachte om bijzonder en openbaar onderwijs scherp te onderscheiden.

Is dat heden ten dage nog vol te houden? Voor een samenleving die uit slechts een klein aantal, helder van elkaar te onderscheiden, welhaast industrieel georganiseerde religieuze groeperingen bestond, was de door hem aanbevolen architectuur waarschijnlijk wel adequaat. Die samenleving was in levensbeschouwelijke compartimenten verdeeld, volgens het totaalontwerp van de verzuiling. Dat gaf die samenleving een overzichtelijke structuur, en vormde de grondslag van een stabiliteit die jarenlang de maatschappelijke verhoudingen kenmerkte.

Er is echter nogal wat veranderd: de samenleving is niet langer helder gesegmenteerd in religieuze groeperingen. En ook is kritiek mogelijk op wat er van die zuilen resteert. Tegenwoordig zweven die zuilen als een vooral bestuurlijke werkelijkheid op vaak grote hoogte boven het onderwijsveld en de individuele scholen. Zuilen zijn verschrompeld tot besturenorganisaties die, daartoe door sluw overheidsbeleid uitgelokt, tot grote conglomeraten samengesmolten zijn. Die bestuurlijke conglomeraten besturen scholen, vaak honderden tegelijk, waarin de ooit door alle leerlingen en medewerkers gedragen, gemeenschappelijke en duidelijk gearticuleerde religieuze identiteit vaak alleen nog met grote moeite herkenbaar is. Niet de ontzuiling is er het belangrijkste probleem, wel de ontzieling.

In de meeste scholen lijkt de religieuze identiteit zodanig verwaterd, dat alles er wel in kan oplossen. Verreweg de meeste bijzondere scholen nemen daarom, net als het openbare onderwijs dat verplicht is te doen, alle kandidaten aan zonder verdere en zeker niet al te lastige vragen over hun levensbeschouwelijke achtergrond.

En áls er al door ouders naar gevraagd wordt, worden die vaak gerust gesteld met de mededeling dat ze van de identiteit van de school geen last zullen hebben. Soms wordt zelfs expliciet gewezen op het belang dat de school hecht aan een respect voor alle overtuigingen. Maar in de meeste gevallen duidt dat respect geloof ik toch vooral op een soms regelrechte onverschilligheid en een letterlijk stilzwijgende aandacht.

Het is bovendien niet moeilijk te constateren dat de *verschillen tussen* de scholen de laatste decennia in hoog tempo kleiner zijn geworden dan de *verschillen binnen* de scholen. We zouden nader moeten onderzoeken voor hoeveel scholen dat precies het geval is, en er zullen stellig uitzonderingen zijn. Maar het is een onmiskenbaar feit dat de ontkerkelijking en de secularisering hun diepe sporen in het Nederlandse onderwijsbestel hebben achtergelaten.

³ Kuyper, 1880, p. 29/32.

Ik doe als ik dat zeg, daarvan ben ik me bewust, geen recht aan de vele initiatieven die er wel degelijk zijn, om godsdienst en onderwijs op het niveau van de school (weer) actief met elkaar te verbinden. Dat geldt niet alleen in het meer orthodoxe deel van het bijzonder onderwijs, maar ook op vele scholen die daarmee slechts een kleine groep leraren en leerlingen weten aan te spreken.

Maar het algemene beeld is anders: ouders en leerlingen kiezen in overgrote meerderheid de school niet meer op grond van confessie, maar op grond van criteria als kwaliteit of nabijheid. Soms wordt nog verwezen naar een 'cultuur'. De eertijds hechte verbinding tussen school, kerk en gezin is nog slechts voor een beperkt aantal scholen een levende werkelijkheid. Mijn 'hunch' is dat naast de secularisering (in de zin van ontkerkelijking) daarbij ook een rol speelt de enorme schaalvergroting die er de afgelopen jaren is opgetreden. Vele besturen waarin ouders zich vanuit een veelal lokaal georganiseerde geloofsgemeenschap met de school van hun kinderen konden bemoeien zijn uit het onderwijsbestel weggesneden. Geleid door professionele bestuurders positioneren vele scholen zich tegenwoordig zelfs als een *onderwijsonderneming*: dan hoeft het niet te verbazen dat ouders zich vooral als consumenten gaan gedragen.

Verrassend is dat alles niet: de school is in vele opzichten een spiegel van onze samenleving. Ons publieke domein is sterk veranderd, vooral omdat de mensen in onze samenleving zo veranderd zijn. Niet alleen door schaalvergroting en processen van individualisering en commercialisering, maar ook als gevolg van een steeds verdere differentiatie en pluralisering van leefsfere en leefstijlen.

Iemands identiteit, ook de religieuze, wordt steeds minder vaak vanuit één coherente traditie gevormd. Onze samenleving is al even multireligieus als multicultureel geworden: en dan hoeven we nog niet eens naar de opkomst van de islam te wijzen. Het eertijds nog overzichtelijk gesegmenteerde pluralisme heeft plaatsgemaakt voor een samenleving die steeds meer op een mozaïek lijkt. De dynamiek is soms duizelingwekkend: toonaangevende sociologen spreken van schuim en van een vloeibare samenleving. Ook binnen de christelijke traditie domineren steeds meer de verschillen en gaan kerkgenootschappen met elkaar in competitie. Ook het religieuze landschap verandert in een markt.

Het voert te ver hier de volledige diagnoses te geven. Maar in het bestek van mijn betoog wil ik er een auteur even uitlichten: Charles Taylor. Taylor analyseert al die ontwikkelingen en verschillen met een interessante discussie over het begrip dat ik al een paar keer gebruikte: secularisering. Taylor onderscheidt drie betekenissen⁴.

Dat begrip verwijst volgens hem in *de eerste plaats* naar het fenomeen van de privatisering van religie en een strikte scheiding van kerk en staat: religie werd, al dan niet door wetgeving aangemoedigd, uit het publieke domein verbannen. In het spoor van de scheiding van kerk en staat wordt ook een scheiding tussen religie en publiek domein bepleit. Deze betekenis verwijst zowel naar een normatief standpunt als naar een empirisch waarneembaar verschijnsel. In Nederland was deze opvatting van secularisering de grondslag voor een pleidooi voor de scheiding tussen openbaar (publiek) en bijzonder (privaat) onderwijs, met de vanaf het begin vooral in liberale kring omstreden financiering van dat laatste uit de publieke middelen. Hij lag ten grondslag aan de eerste fase van het debat over artikel 23 Grondwet.

In *de tweede plaats* verwijst het begrip naar het fenomeen van ontkerkelijking, en naar de zogenaamde seculariseringstheorie die in kringen van sociologen lange tijd als onomstreden gold. Modernisering leidt volgens die theorie tot een verminderde rol van religie, wellicht zelfs tot het geheel verdwijnen daarvan. Ook hier lopen wensdenken en

⁴ Taylor, Charles (2007). *A Secular Age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, p. 19,20.

empirische waarnemingen soms door elkaar, en recentelijk wordt indringend gewezen op het feit dat die these toch minder overtuigend is dan hij eerder leek (zie bijvoorbeeld het werk van de godsdienstsocioloog Casanova). In de WRR-Verkenning *'Geloven in het Publieke domein'* staan we er uitvoerig bij stil. Ook vanuit dit perspectief op secularisering werd regelmatig de aanval op artikel 23 Grondwet ingezet: waarom bijzonder onderwijs nog financieren, als dat in zo veel gevallen helemaal zo bijzonder niet meer is?

In zijn recente boek, *A Secular Age*, voegt Taylor aan deze twee opvattingen van secularisering nog een derde toe. Hij suggereert dat het begrip tegenwoordig vooral verwijst naar het feit dat geloven steeds meer een optie, en geen automatisme meer is. In latere lezingen beklemtoont hij ook dat het moet worden begrepen als de aanduiding van een toenemend pluralisme, op de conditie van toenemende verschillen, waarbinnen die optie wel of niet en op geheel verschillende manieren kan worden ingevuld. In de nieuwe context van geloofsomstandigheden is er niet zozeer sprake van een binaire oppositie tussen geloof en ongelooft, als wel een 'profusion' van talloze (niet-)religieuze posities en mogelijkheden, waartussen mensen zich al zoekend, twijfelend en reflexief (dus op een niet-vanzelfsprekende of naïeve wijze) bewegen (mede ingegeven door de ethiek van authenticiteit), mensen blijven zoeken naar een vorm van transcendentie. Dat doen ze in de voortdurende aanwezigheid van een niet-religieuze ander. Twijfel en onzekerheid horen bij geloven. In de WRR-Verkenning beschreven we dat als de *transformatie* van religie: het fenomeen religie verandert van gedaante, wordt minder institutioneel en traditioneel, en meer individueel en dynamisch van karakter. Identiteiten, ook religieuze, zijn in die opvatting steeds minder eenduidig en stabiel, er is sprake van *'liquid religion'*.

In dat licht bezien moeten we wellicht toch nog eens terug naar de eerdere constatering, dat secularisering zijn diepe sporen in de Nederlandse scholen van primair en voortgezet onderwijs heeft nagelaten. Wat dat betekent hangt dus ook af van het perspectief van secularisering dat je hanteert. Het is net zoals bij het meten van politieke betrokkenheid van burgers. Als je dat meet in termen van aantallen mensen die actief lid zijn van een politieke partij, dan staat het er met die betrokkenheid niet best voor. Als je andere indicatoren neemt, valt het met die betrokkenheid best mee.

Voor religie geldt iets vergelijkbaars. Als je dat meet op een manier die ook andere, niet institutionele vormen van religieuze identiteit en betrokkenheid in beeld brengt, ontstaat er een aanmerkelijk ander beeld dan op grond van het meten van kerkbezoek. Er is, inderdaad, sprake van een andere houding ten aanzien van klassieke religies: Grace Davies spreekt van *'vicarious religion'* en van *'believing without belonging'*: goed dat het er is maar ik doe er niet zelf aan mee. Anderen beklemtonen de individualisering en ont-traditionalisering van religie: van 'ietsisme' tot orthodoxie, men zoekt de zin steeds meer op eigen houtje, vaak geholpen door nieuwe media. In die zin sprak de WRR van een opmerkelijke terugkeer van religie, maar wel in de context van die transformatie.

In een vorig jaar verschenen boek verweet Kuitert de WRR en mij persoonlijk in het bijzonder dat ik door het oprekken van de definitie van religie een valse poging doe om de secularisering te ontkennen. Daarbij kwamen zelfs aloude antipapistische sentimenten van pas. Prachtig om te lezen. Maar ik kan hem geruststellen. Van een ontkenning van secularisering is in de WRR-Verkenning echt geen sprake: van secularisering in de eerste twee door Taylor genoemde definities is nog steeds sprake, alhoewel er in beide gevallen een kentering gaande is. Maar dat is niet mijn punt vandaag.

Mijn punt is dat het perspectief waarin secularisering noodzakelijkerwijze leidt tot zowel een verdere terugtocht van de rol van religie in het publieke domein en een vermindering in aantallen gelovigen, maar een beperkt perspectief geeft op wat er aan de hand is. Dat is geen wensdenken, maar een wetenschappelijke constatering. Ik zou zelfs verder willen gaan. Juist het klassieke perspectief op secularisering verborg precies het wensdenken dat Kuitert mij in de schoenen schoof. Verwonderlijk is dat niet: als je religie als iets

achterlijks of als een 'gevaarlijk goedje' ziet, dan wordt 'de' modernisering al snel als een bevrijdende kracht omarmd.

In wetenschappelijke zin is dat echter een beperkt en dus bedenkelijk perspectief: 'de' modernisering is helemaal niet zo'n eenduidig en lineair proces als velen dachten en hoopten. Veeleer is er sprake van wat de godsdienstsocioloog Eisenstadt heeft aangeduid als een meervoudige of multiple moderniteit, waarin de verhouding tussen religie en moderniteit geen *zero-sum game* is.

En ook is de door vele sociale wetenschappers soms trots gehanteerde, absolute tegenstelling tussen moderniteit en religie zowel in historisch als filosofisch-theologisch perspectief buitengewoon problematisch. Eerder heb ik wel eens betoogd dat de aanhangers van de radicale verlichting, die deze these met een aan geloofsijver denkende passie voortdurend inbrengen in het publieke debat (ze maken zelfs reclame op bussen...), zich feitelijk schuldig maken aan een wel erg *radicale belichting* van wat er aan de hand is.

Ik stel vast dat het debat over nut en noodzaak van bijzonder confessioneel onderwijs door zowel voor- als tegenstanders tot op heden vooral is gevoerd vanuit de eerste twee genoemde opvattingen van secularisering. De diagnose stuurde daarbij, zoals zo vaak, de oplossingsrichting. Modernisering leidt tot secularisering in de eerste twee genoemde betekenissen, en dient vertaald te worden in een vermindering of zelfs afschaffing van publiek gefinancierd confessioneel onderwijs en soms zelfs van alle bijzondere scholen. Onderwijs over religie zou wellicht een plaatsje kunnen krijgen in het vak geschiedenis, en dan het liefst bij de behandeling van de pre-moderniteit.

Ik heb het gevoel dat we die fase in het debat over confessioneel onderwijs en het onderwijs over religie, wat nog twee onderscheiden dingen zijn, nu voorbij moeten komen, alhoewel het voor degenen die atheïsme verwarren met neutraliteit en die burgerschap slechts volgens één model kunnen zien waarschijnlijk tot aan het einde der dagen verleidelijk zal blijven om te blijven hameren op dat oude aambeeld.

Zolang artikel 23 in de Nederlandse Grondwet staat zal de geest van Kappeyne van de Copello niet rusten, en zal onze gewaardeerde collega Herman Philipse onvermoeibaar en met alle moderne middelen blijven strijden tegen confessioneel onderwijs, zoals indertijd in Buitenhof, ik citeer: *'Ik vind vrijheid van onderwijs prachtig. Maar dat de overheid moet meebetalen aan indoctrinatie met illusies van jonge kinderen, zoals de religieuze partijen in 1917 gedaan kregen, is mijns inziens volstrekt immoreel, want kinderen leren dan dat het in orde is om overtuigd te zijn van dingen waarvoor geen enkel goed argument bestaat. (...) houd op met dit gênante gemodder, wees principieel, en schaf het recht op staatsfinanciering van onderwijs in reli-illusies zo snel mogelijk af.'*⁵

Vrijheid is prachtig dus, mits het wordt ingevuld binnen de lijnjes van het liberale leergezag.

Leidt dit alles nu tot de geruststellende idee dat we het over artikel 23 Grondwet en de daarin vormgegeven verhouding tussen religie en onderwijs niet meer hoeven te hebben?

Dat denk ik niet. Sterker nog: ik zou er sterk voor willen pleiten dat debat niet over te laten aan degenen die het met de intussen nogal versleten en ook niet langer onomstreden denkramen van de vorige eeuw willen voeren. Taylor's derde definitie van secularisering en ook de feitelijke situatie waarin we ons onderwijsbestel aantreffen roepen ons feitelijk op om het debat daarover op een meer intelligente en productieve wijze te voeren. Taylor roept ons als het ware op voor een volgende fase van het debat.

⁵ Zie www.buitenhof.tv.nl, geraadpleegd op 10 maart 2005.

Dat deed hij ook in zijn hoedanigheid als regeringscommissaris voor de Canadese regering, waarvoor hij een in mijn ogen baanbrekend rapport maakte over de publieke rol en betekenis van religie in een multiculturele en seculiere samenleving.⁶ Het leidde er tot een interessant debat over de verhouding tussen religie en onderwijs. Een dergelijk debat is ook in Nederland geen overbodige luxe.

Als zelfs het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken besluit om een afdeling voor de studie van religies in te voeren met als argument dat zonder een grondige kennis van religieuze tradities geen fatsoenlijk buitenlands beleid kan worden gevoerd, beschouw ik dat als een interessant signaal, dat volgt op een al langer gaand debat daar in Frankrijk over de rol van religie in het publieke domein, en ja, ook in scholen.⁷

De aanleiding daarvoor is in Frankrijk net als hier nog vooral de opkomst van de islam, maar zo af en toe wordt ook de ontnuchterend grote onwetendheid van religieuze tradities onder autochtone jongeren als reden aangevoerd. Ook in Nederland, recentelijk bijvoorbeeld door mijn collega Peter Nissen, vanuit Nijmegen naar Tilburg en van Tilburg nu alweer terug naar Nijmegen. Blijkbaar komt hij dus vaak in Den Bosch, want hij hoorde daar een jongetje dat met zijn vader op de Parade wandelde nieuwsgierig een vraag stellen. 'Papa', vroeg hij, wijzend naar de Kathedrale Basiliek van Sint Jan, 'wat is dat voor een mooi kasteel?'

Het jongetje is een duidelijk geval van een falend onderwijs over religie denk ik, alhoewel we best van mening kunnen verschillen over het belang van kennis van kathedralen. Tijdens de vakantie had ik er weer de nodige discussies over met mijn jongste dochter. Maar serieus: als we het door de onderzoeksgroep van Siebren Miedema gehanteerde onderscheid in *education about*, *education from* en *education into religion* hanteren, is er hier al op het eerste niveau blijkbaar wat misgegaan.

Wellicht komt dat omdat er, ook op veel in naam nog confessionele scholen dus, eigenlijk over de hele linie sprake lijkt van een drastische vermindering van de aandacht die er voor het fenomeen religie is. Hier en daar kan wellicht zelfs van al dan niet bewuste vormen van verwaarlozing worden gesproken. Dat kunnen we ons in onze samenleving in mijn ogen niet langer veroorloven.

Die verwaarlozing vindt wellicht zijn bron in het feit dat velen in het licht van de eerder genoemde secularisering terug schrokken voor een belangrijke plaats van religie in het curriculum, omdat dat door velen met klassiek confessioneel onderwijs werd geassocieerd. Dat zou ik aanduiden als een totaalpakket waarin alle drie de zojuist genoemde modaliteiten van godsdienstonderwijs systematisch vanuit één traditie en in nauwe onderlinge samenhang werden aangeboden.

De in mijn ogen fundamentele vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de daaruit voortvloeiende rechten die ouders hebben om, als zij dat willen samen en in nauwe verbondenheid met het kerkgenootschap waarmee zij zich verbonden weten, een school voor hun kinderen te stichten, moet volgens mij ook in onze veranderde samenleving niet worden aangetast. Dat zou strijdig zijn met het actief pluralisme dat onze samenleving kenmerkt. Met name in orthodoxe kringen bestaat er ook heden ten dage de behoefte om op deze klassieke wijze de verbinding tussen religie en onderwijs vorm te geven. Zij het dat er ook daar discussie is: zowel in orthodox christelijke als in orthodox islamitische kring beluisterde ik boeiende gesprekken over de dilemma's die aan het als een betrekkelijk gesloten kring functioneren in een steeds meer open

⁶ G. Boucher en Ch. Taylor (2008) *Fonder l'avenir. Le temps de reconciliation*. Commission de Consultation sur les pratiques d'accommodement reliés aux différences culturelles.

⁷ Le Bars, Stéphanie, "La Diplomatie Intégrera Désormais le Fait Religieux." *Le Monde*. 27 juillet 2009.

samenleving te opereren zijn verbonden. Discussies die mij voorkwamen als bijzonder serieus en doorgaans van een hoge kwaliteit.

Maar geen enkele vrijheid is er zonder verantwoordelijkheid, en geen enkele vrijheid is absoluut. Ook van dergelijke scholen mag in mijn ogen worden verwacht, dat ze aandacht geven aan andere vormen van religie en levensbeschouwing dan die, die de eigen school als grondslag heeft. Zoiets is ook in het belang van de eigen leerlingen, die na het verlaten van de school vaak gaan studeren in plaatsen waarin niet alleen de eigen traditie zichtbaar aanwezig is. Als het aan mij zou liggen krijgt die klassieke vorm van confessioneel onderwijs dus duurzaam bescherming, maar daarmee is mijn verhaal niet af. Een dergelijke situatie geldt immers nog maar voor een klein aantal van de scholen en voor slechts een deel van de ouders.

Daarom zou ik willen pleiten om in het kader van artikel 23 Grondwet meerdere varianten om de verbinding tussen religie en onderwijs vorm te geven tot ontwikkeling te brengen. Dat artikel verdient het dus niet om te worden afgeschaft, maar het zou wel moeten worden doorontwikkeld om het ook voor andere opties die er voor de verhouding tussen religie en onderwijs moeten zijn, geschikt te maken.

Zeker nu het voor veel ouders niet meer zo is, dat men zich in zijn religieuze voorkeuren geheel en al laat leiden door één traditie, en dat de kinderen onderwijs volgen op scholen waar feitelijk meerdere religieuze tradities voorkomen, moeten er meerdere mogelijkheden komen om te voorkomen dat pluraliteit vooral leidt tot lauwheid en verwaarlozing van de aandacht voor religie. En als het theologisch en pedagogisch denken over de vorming van religieuze identiteiten in een multireligieuze samenleving nieuwe inzichten biedt, moet de toepassing van die inzichten niet gehinderd worden door de actuele bestuurlijke vormgeving van het onderwijsbestel. Taylor stelt dat iemands (religieuze) identiteit afhangt van en tot ontwikkeling komt in de dialogische relaties met anderen. Jezelf definiëren betekent uitvinden wat er significant is in je verschil met anderen. Identiteit komt met andere woorden pas tot stand in een sociale ruimte of horizon. Alleen te midden van andere 'zelden' is de mens een 'zelf' (intersubjectiviteit gaat vooraf aan subjectiviteit). De mens is niet een onthecht, atomistisch of puntvormig subject (*the buffered self*) maar gesitueerd in een sociale, talige, historische etc. horizon. Pas tegen een dergelijke horizon maak je van geval tot geval uit wat goed of waardevol is. Dat pleit ervoor om die horizon ook recht te doen, en in te brengen in, het onderwijs.

Juist omdat het onderwijs een spiegel van de samenleving is, verdient het daarom overweging om eens na te denken hoe daarin aan de plaats en de inzet van *education about, from* en *into religion* op nieuwe manieren vorm kan worden gegeven. De genoemde driedeling van Miedema en de zijnen kan bij het ontwerpen van een aantal nieuwe varianten daarvoor wellicht behulpzaam zijn.

Allereerst lijkt me het onderscheid in openbaar en bijzonder onderwijs niet meer van deze tijd: in bestuurlijke zin zou elke school een bijzondere moeten zijn, met het liefst een eigen bestuur, dat daar waar de situatie daartoe aanleiding geeft, ook best multi-religieus mag zijn samengesteld. Wat in mijn ogen, in weerwil van de verlichtingsfundamentalisten, die soms zelfs elke vorm van godsdienstonderwijs in publiek gefinancierd onderwijs willen verbieden, in ieder geval op elke school en voor iedere leerling zou moeten worden aangeboden, is een gedegen programma dat veel meer verplichtend dan nu het geval is voorziet in de *education about religion*.

Het algemeen belang vereist dat iedere leerling, juist bij de groeiende religieuze verscheidenheid, zich een adequaat en volledig beeld kan vormen van de religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Dat mag worden verwacht van het onderwijs op *alle* scholen, openbare en meer orthodoxe scholen inclusief.

Van dergelijke scholen mag tevens worden verwacht dat er een aanbod is dat de strikt cognitieve dimensies van onderwijs *about religion* overstijgt (een pluspakket, zo u wil,

waarin aandacht is voor *education from* en waar gewenst ook vormen van *education into* religion door de verschillende religieuze tradities worden aangeboden, al dan niet verzorgd door een kerkgenootschap of een andere zogenaamde zendende instantie).

Daarbij zal wel, mede in het licht van Europese rechtsontwikkeling, steeds meer de mogelijke keuze van ouders en leerlingen moeten worden gerespecteerd, zich daaraan te onttrekken of om bij een alternatieve vormgeving daarvan actief betrokken te zijn. In Engeland experimenteert men met degelijke vormen, en blijken de ook in religieuze zin divers samengestelde oudercommissies die daaraan meewerken een succesvolle manier te zijn om de school een voorportaal te laten zijn voor de multireligieuze samenleving waarin kinderen later moeten samenleven. Respect is daar geen dode letter en een dekmantel voor lauwe onverschilligheid, maar een actieve opdracht die ontstaat bij echte wederzijdse kennismaking. Dat is natuurlijk geen gemakkelijke opdracht, en er zal nog veel moeten worden geïnvesteerd, zoals deze week weer bleek in Antwerpen, waar de spanningen opliepen naar aanleiding van een verbod, op een van de scholen daar hoofddoekjes te dragen. En in ook in Nederland zijn we er nog lang niet: zelfs in het parlement worden opvattingen over broeken en rokken in het geding gebracht.

Uit een binnenkort verschijnende Europese studie naar de uitdagingen die er inzake religie zijn voor stelsels van primair en voortgezet onderwijs, blijkt dat er drie centrale opgaven zijn. Allereerst: het verbeteren van de kwaliteit van onderwijs over religies (en dat geldt zowel de status van dat onderwijs in scholen, de kwaliteit van het aanbod en de kwaliteit van de docenten). Ten tweede is het noodzakelijk een gemeenschappelijke basis te leggen in een meer algemene vorming over mensenrechten, rechtsstaat en het gegeven van een pluriforme en multiculturele samenleving: (omgaan met verschillen vraagt om het actief kennen van die verschillen). En ten derde vraagt ons type samenlevingen om een toegespitste aandacht voor de vraag hoe we op een beschaafde wijze omgaan met belangrijke verschillen die hun grondslag vinden in religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen.

Juist in een samenleving van verschillen vraagt de inrichting van het onderwijsbestel voor een actieve aandacht voor het vermogen te verzoenen en te verbinden. Nu we de tijd achter ons kunnen laten, waarin het debat over bijzonder onderwijs vooral werd gevoerd aan de hand van wat ouderwets aandoende opvattingen van secularisering, zijn er wellicht kansen om dat debat op een meer ontspannen en productieve wijze te voeren.

Juist van een universiteit als de uwe mag worden verwacht aan dat debat een belangrijke bijdrage te leveren. Het is te belangrijk om het aan 'seculiere' universiteiten over te laten. Voorwaar een mooie opdracht voor het aankomende academisch jaar, dat ik met veel genoegen mee wilde openen.

Ik heb gezegd.